

SHARQ ADABIYOTIDA XAMSANAVISLIK AN'ANASI.

Namangan viloyati tarixi va madaniyati davlat muzeyi ilmiy xodimi

M. Husainova

Jahon sivilizatsiyasi tarixida ayniqsa, Sharqda alohida o'rin tutadigan xamsachilik an'anasi va Alisher Navoiy "Xamsa" si o'zbek mumtoz adabiyotining rivojlanishida yuksak ahamiyatga egadir. Sharq epik poeziyasining gultoji hisoblangan "Xamsa" ga kirgan dostonlar musulmonlar Sharqi xalqlarini har doim qiziqtirib kelgan. Ana shuning uchun ham Sharq Renessansi davrida juda ko'p insonlar "Xamsa" yozishga harakat qilganlar. Bu davrlarda 300 ga yaqin ijodkorlar Nizomiy beshligiga muayyan tarzda javob yozganlarini Ozarbayjon olimi, filologiya fanlari doktori G'azanfar Aliyev aniqlab, o'zining "Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока" nomli monografiyasini yaratgan edi. Xamsanavislik tarixida XIV-XV asr Hirot adabiy muhiti alohida o'rin egallaydi. Shu davr muhitida 20 ga yaqin ijodkorlar xamsanavislikda o'z kuchini sinab ko'rganlar. Vaholanki, bu ijodkorlar barchasi to'liq "Xamsa" yaratmagan bo'lsalarda, lekin beshlikning u yoki bu dostoniga javob yozish bilan mazkur an'anaga o'z munosabatini bildirganlar. Xamsanavislik tarixida to'liq "Xamsa" yaratganlar oltita adib bo'lib, dastavval Ozarbayjon shoiri, Sharq mumtoz adabiyotining beshigini tebratgan xamsachilik kashshofi Nizomiy Ganjaviydir (1141-1209). Uning to'liq nomi Abdulhamid Ilyos ibn Yusuf ibn Zakiy Muayyad bo'lib, Ganja shahrida tug'ilgan. Uning "Xamsa" siga kirgan dostonlar 1170-1204-yillarda yaratilib, ular quyidagilardir: "Mahzan ul-asror" ("Sirlar xazinasi"), "Xusrav va Shirin", "Layli va Majnun", "Haft paykar" ("Yetti go'zal") va "Iskandarnoma". Nizomiy Ganjaviy nomi qadimdan xalqimiz orasida mashhur bo'lib u o'zbekning o'z shoiriga aylanib ketgan. Alisher Navoiydan tortib barcha mumtoz shoirlarimiz uni o'zlariga ustoz deb bilishgan. XIV asr o'rtalaridayoq Qutb Xorazmiy uning eng mashhur dostoni «Xusrav va Shirin»ni tilimizga mahorat bilan tarjima qilgan edi. Oradan bir asr o'tgach, Haydar Xorazmiy "Xamsa" asoschisining «Mahzan ul-asror» dostoniga javoban «Gulshan ul-asror» asarini yaratadi. Zabardast shoir va mohir mutarjim Muhammadrizo Ogahiy «Haft paykar»ni erkin nasriy tarjima qiladi. «Shohnoma» tarjimoni, shoir va adib Shohi Hijron «Qissai Doroi Zarrinkamar» asarida

«Iqbolnoma»ning muxtasar mazmunini bayon etgan. Nurmuhammad Buxoriy, Mulla Fozil Xomushiyilar ham Nizomiy «Xamsa»sini sharhlar ekanlar, «Iskandarnoma»ni batafsilroq tahlil etishga harakat qilishgan». [Xomidiy, 2002:31] Shoir «Xamsa»si dostonlari tarjimasida namunalar «Xusrav va Shirin» (Qutb tarjimasi), «Mahzan ul-asror» (Haydar Xorazmiy tarjimasi), «Haft paykar» (Ogahiy tarjimasi) hamda «Layli va Majnun» (N.Oxundiy, Xislat va Muhammadjonovlar tarjimasi) dan parchalar Maqsud Shayxzoda soʻzboshisi bilan alohida toʻplam holida nashr qilindi.

Shoirning «Panj ganj»iga kiruvchi «Layli va Majnun» hamda «Xusrav va Shirin» dostonlari ham oʻzbekchalashtirilgan. Nizomiy Ganjaviy «Xamsa» si yaratilgandan keyin oradan bir asr vaqt oʻtib Amir Xusrav Dehlaviy Nizomiy asariga javob yozish bilan xamsanavislik anʼanasini boshlab berdi. Dehlaviyning 1299 - 1302-yillarda yozilib, Alouddin Xiljiyga bagʻishlangan «Xamsa» si quyidagi dostonlarni oʻz ichiga oladi: «Matlaʼ ul-anvor» («Nurlarning chiqish joyi»), «Shirin va Xusrav», «Majnun va Layli», «Oyinai Iskandariy» («Iskandar oyinasi»), «Hasht bihisht» («Sakkiz jannat»). U Nizomiy dostonlarining shakli va syujeti, obrazlar silsilasini saqlagan holda, ularni oʻziga xos talqin etdi va yangi mazmun bilan boyitdi. Nizomiy dostonlari shoir dunyoqarashining kengligi va bilimining teranligini namoyish etsa, Xusrav Dehlaviy «Xamsa» si ruhiyat teranligi va qalb boyligini koʻz-koʻz qiladi. Nizomiy dostonlarida tafakkur va tuygʻu nisbatini koʻrsak, Xusrav Dehlaviy «Xamsa» sida inson qalbining nozik tebranishlari va badiiyat uygʻunligining hassos va goʻzal tasvirlariga duch kelamiz. Aynan sanʼatkorona ishlanganligi uchun ham Xusrav Dehlaviy «Xamsa» si oʻzidan keyingi shoirlarga kuchli taʼsir koʻrsatdi, Xalaflari gʻoya va mazmunda Nizomiyga ergashsalar ham, shakl va badiiyatda Xusrav Dehlaviyga izdoshlik qildilar. Jomiyning «Bahoriston»da eʼtirof etishicha, hech kim Nizomiy «Xamsa»siga Xusrav Dehlaviydan oʻtkazib javob yozolmagan. Navoiy oʻz «Xamsa» sini yaratishda Nizomiy bilan bir qatorda, Xusrav Dehlaviydan ham kuchli taʼsirlangan, har bir dostoni muqaddimasida uni ustozlari qatorida ehtirom bilan tilga olib, ijodiga yuksak baho bergan. Temur va Shohruh zamonida yashagan Jamoliyning tavalludi, vafot yillari haqida aniq maʼlumot yoʻq. Faqat Gʻ. Aliyev oʻzining «Теми и сюжеты Низами в литературах народов Востока» nomli monografiyasida uning beshligi 1402 - 1417-yillar oraligʻida yaratilgan degan fikrni

bildiradi. Jamoliy “Xamsa” si quyidagi dostonlardan ibora- T.: «Tuhfat ul-abror» («Mahzan ul-asror»ga javob), «Mehru Nigor» («Xusrav va Shirin»ga tatabbu’), «Mahzun va Mahbub» («Layli va Majnun»ga tatabbu’), «Haft avrang» («Haft paykar»ga tatabbu’). Doston nomi aniq emas. Lekin voqealar mazmuni va qo‘llanilgan vazn Nizomiy «Iskandarnoma»sini eslatgani uchun, uni Nizomiy beshligidagi so‘nggi dostonga javob tarzida yozilgan deb hisoblash mumkin. Ashraf - Abu Ali Husayn ibni Hasan Marog‘iy. Darvesh Hasan Xiyoboniy (tug‘, noma’lum - vaf. 1460) nomi bilan tanilgan. 1436-1440-yillar mobaynida “Xamsa” an‘anasini davom ettirgan. «Minhoj ul-abror» (Taqvodorlarning yo‘li), «Riyozi ul oshiqayn» (Ikki oshiqning mashaqqatlari), «Shirin va Xusrav», «Ishqnoma» yoki «Layli va Majnun», «Haft avrang» (Yetti taxt) va «Zafarnoma» nomli “Xamsa” tarkibidagi dostonlarni yozgan. Shoirning she‘rlar devoni va «Sad pandi Ali» (Alining yuz pandi) nomli Hazrat Ali hikmatlarining tarjimasi bo‘lgan manzumasi ham mavjud. Aftidan, bu oxirgi asari Navoiyning «Nazm ul-javohir» nomli asariga o‘xshash ko‘rinadi. Navoiy «Nasoyim ul-muhabbat» asarida Ashraf haqida yozadi va Hirotda bo‘lganini ta’kidlaydi. Shoir “Xamsa” ustida uzoq yillar mehnat qilgani va nihoyat uni tugallashga noil bo‘lgani xususida Navoiy Ashrafning quyidagi baytini keltiradi: Az sharafi vasli tu Ashraf shudem, Davlati mo bud musharraf shudem. (Tarj.: Sening vasling sharafi bilan Ashraf (ya’ni sharaflı) bo‘ldik, bu biz uchun davlat edi musharraf bo‘ldik). Fors-tojik adabiyotining oltin davrini yakunlagan zabardast so‘z san‘atkori, ulug‘ mutafakkir, naqshbandiya tariqatining yirik namoyandasi Nuriddin Abdurahmon ibn Ahmad Jomiy Nishopur yaqinidagi Jom shahrida ruhoniylar oilasida tug‘ilib, Hirotda yashagan hamda shu yerda mashhur shoir va mutafakkir bo‘lib yetishgan. U Hirotda Xoja Alouddin Ali Samarqandiy, Shahobiddin Muhammad Jojarmiy kabi allomalar qo‘lida tahsil oladi. Samarqanddagi Ulug‘bek madrasasida Mirzo Ulug‘bek, Qozizoda Rumi, Ali Qushchi kabi qomusiy olimlar ma’ruzalarini eshitishga muyassar bo‘ladi. Mashhur mudarris Fazlulloh Abullaysdan fiqh, Qur‘on, hadis va arab tili bo‘yicha saboq oladi. Alisher Navoiyning yozishicha, Jomiy garchi zohir yuzidan Sa’diddin Koshg‘ariy muridı bo‘lsa-da, aslida uvaysiy bo‘lib, Bahouddin Naqshband ruhoniylatidan tarbiya topgan, zamona mashoyixi Xoja Muhammad Porso nazariga tushgan, Xoja Abu Nasr Porso, Xoja Muhammad Kusaviy, Mavlono Boyazid Puroniy, Mavlono Muhammad Asar, Mavlono

Muhammad Tabodgoniy, Shayx Shoh Ziyoratgohiy va Mavlono Muhammad Amin Ko'histoniy kabi o'z davrining ulug' shayxlari bilan muloqot qilgan. Xoja Ahror Valiy bilan yaqin munosabatda bo'lgan. 1476 yili Alisher Navoiy unga murid tushib, rasman naqshbandiya tariqatiga kiradi. Jomiy 7 ta doston yozib, ularni «Haft avrang» («Etti taxt») nomi bilan atagan: «Silsilat uz-zahab» («Oltin zanjirlar»), «Tuhfat ul-ahror» («Yaxshilar tuhfası»), «Sibhat ul-ahror» («Taqvodorlar tasbehi»), «Yusuf va Zulayxo», «Layli va Majnun», «Salomon va Absol», «Xiradnomai Iskandar» («Iskandar pandnomasi»). Navoiy «Xamsa» si uch yuz yillik tajriba va an'anaga ega bo'lgan xamsachilik taraqqiyotida yangi va yirik voqea bo'ldi. Navoiy ustoz xamsanavislarning yuksak san'atkorligini e'tirof qiladi va sharaflaydi, ularning adabiy tajribasidan ta'lim oladi. Dostonlarining muqaddima qismida Nizomiy va Xusrav Dehlaviyga hamda o'zi bilan deyarli bir vaqtda «Xamsa» yaratgan Abdurahmon Jomiyga bag'ishlab maxsus boblar yozib, ularni ulug'laydi. U: Yo'ldasa bu yo'lda Nizomiy yo'lum, Qo'ldasa Xusrav bila Jomiy qo'lum, deb ulardan madad tilaydi. Biroq Navoiy hech qachon xamsanavis salaflarining dostonlarini takrorlashga yoki ularga tobelarcha taqlid qilishga intilmaydi. U o'z oldiga yangi va original xamsa yaratish vazifasini qo'yadi. Buni Navoiy bot-bot ta'kidlaydi. Xamsanavis salaflarining ijodiy yutuqlarini e'tirof qilgan va sharaflagan Navoiy ularning dostonlaridagi nuqsonlarga befarq qaramaydi. U salaflarining juz'iy kamchiliklarini emas, balki jiddiyroq kamchiliklarini topadi va xolisona tanqid qiladi. Navoiy «Xamsa» ni yaratishda tarixiy manbalardan va xususan xalq og'zaki ijodi boyliklaridan, xalq afsonalari, ertaklari, qo'shiqlari, maqol va hikmatli so'zlari hamda xalq asarlarining badiiy uslubidan mohirlik bilan foydalandi. Navoiy juda og'ir va juda mas'uliyatli ishga kirishgan edi. U Yaqin va O'rta Sharq o'lkalarida ustoz so'z san'atkori sifatida shuhrat topgan Nizomiy va Xusrav Dehlaviy bilan ijodiy bahslashdi. Bu juda katta bilim va yuksak adabiy didni, iste'dod va qobiliyatni talab etar edi. U og'ir va mas'uliyatli bu vazifani sharaf bilan bajardi, adabiyot maydonida sher bilan olishgan sher bo'lib chiqdi. Navoiy xamsanavis salaflariga ijodiy yondashdi, dostonlarida yashagan tarixiy sharoitning aktual masalalarini mavzu qilib oldi, el-yurt uchun muhim ahamiyatga molik masalalar haqida fikr yuritdi, uning aql-zakovati kelajakka parvoz etib, insonning istiqboliga katta umid bilan boqdi, hayot haqiqati romantik orzu-armonlari bilan chatishdi, qahramonlari umumbashariy

xislatlar bilan kamol topdi, yangi-yangi situatsiya, syujet va kompozitsiya, obraz va xarakterlar yaratdi, badiiy soʻz takomilida yangi boblar kashf etdi, oʻzbek adabiy tili istiqboli uchun kurash bayrogʻini yuksak koʻtardi. Navoiy “Xamsa”sining ulugʻvorligi, shon-shuhrati va olamshumulligi ham shunda. XIV-XV asrlarda “Xamsa” ning baʼzi dostonlariga javob yozgan ijodkorlar haqida fikr yuritamiz. Abdullo Xotafiy. Bu shoirning dostonlari avvalgilarnikidan mashhurroq. U toʻrt dostonni yozib tamomlagan, bulardan baʼzilari nashr etilgan. U “Xamsa” boshlashdan oldin togʻasi Abdurahmon Jomiy yoniga borib, undan fотиha soʻraydi. Jomiy unga Firdavsiyning «bir sheʼrini berib, shunga nazira yozib kel», - deydi. Xotafiy bu sinovdan yaxshi oʻtadi, Shundagina Jomiy unga fottiha beradi. U «Laylo va Majnun», «Haft manzar», «Temurnoma» dostonlarinn yozgan. Hayotining oxirida shoh Ismoil Safoviyning harbiy yurishlariga bagʻishlangan «Shohnoma» yoza boshlagan, ammo bu asar tamomlanmay qolgan. Shoir 1521 yilda vafot etgan. Kotibiy Turshiziy. Bu shoir haqida ham Alisher Navoiy ancha qimmatli maʼlumotlar qoldirgan. Navoiy uni: “oʻz zamonnnning benaziri”, deb yuksak baho beradi. Uning masnaviylaridan koʻra, gʻazaliyot va qasidalar devoni mashhurroq, deydi. U tajnislar nshlatishda, qoʻsh qofiyali va qoʻsh vaznli sheʼrlar yozishda mohir boʻlgan. Shoir umrining oxirida “Xamsa” yozishga kirishgan, ammo tugatolmagan. Uning «Gulshani abrор» va «Layli va Majnun» dostonlari qolgan. Bu shoir umrining oxirida Astrobodda vabo kasalidan vafot etgan. Oʻlimi oldidan quyidagi qitʼani aytib ketgan: Zi otashin qahri vabo gardid nogahon xarob, Astrobodiki xokosh buvad xushboʻtar zi mushk, Andaru az piru barno hech kas boqi namond, Otash andar besha chun aftad na tar monand na xoʻshk, (Tuprogi mushkdan ham xush boʻyli Astrobod, Qahrli vabo oʻtida birdan xarob boʻldi. Unda qari-yu yoshdan hech kim qolmadi, Chunk toʻqayga oʻt tushsa, hoʻlu quruq barobar yonadi.) Badriddin Hiloliy asli Astrobodli boʻlgan bu ijodkor XV asrning 70 yillarida tugʻilgan boʻlib 1529 yilda qatl etilgan. “Xamsa” dostonlariga javoban yozilgan 2ta dostoni bor: “Sifat ul- oshiqin”(“Mahzan ul-asror”) ga javob, “Layli va Majnun”. Mavlono Ali Ohiy. Mashhadlik bu shoir haqida Alisher Navoiy «Majolis-un nafaіs»da quyidagi xabarni beradi: «Mavlono Ali Ohiy - Mashhaddindur, “Xamsa” muqobalasida necha masnaviy aytibdurkim, chun muqobolagʻa keltursa, goʻyoki boʻlmas, ul jihatdan shuhrat tutmaydur. «Xayol va visol» otligʻ kitobida bir bayti bor, magarkim mulhimi gʻayb oning tiliga sheʼri

bobida solgʻondirkim (yaʼni gʻaybdan ilhom beruvchi bu baytni uning oʻz sheʼri haqida tiliga solgan): Sheriki, buvad en nuqta soda, Monad hama umr yak sovoda» (Sheʼrda koziklik boʻlmasa, Butun umrga qoralama boʻlib qoladi.) Navoiy uning xamsadan necha doston aytmaydi, faqat sheʼrlari haqida uning oʻz asaridan olgan bayt bilan baho berib qoʻya qoladi. Mavlono Fasih Rumiy. Alisher bu kishi haqida ham qisqa maʼlumot berib, uni: «donishmand kishi erdi... Xoja Salmonning masnuʼ qasidasiga tatabbuʼ qilibdur... hazrat shayxning (yaʼni Nizomiyning - Sh. Sh.) «Mahzan-ul asror» igʻa javob aytibdur», deydi-da, undan bir bayt misol keltiradi: Har nafase kaz tu kase bishnavad, Beshak azu hamnafase bishnavad. (Sendan kim nimani eshitarkan, Beshak undan hamdamlikni eshitadi.) Navoiy bu shoir haqidagi maʼlumotini: «uning qabri Hirotda», - deb tugatadi. Demak, u oʻsha davrda vafot etgan va, ehtimol boshlagan «Xamsa»sini tamom qilolmagandir. Xoja Imod. Uning «Laylo va Majnun» dostoniga Navoiy baho berib: «masnaviysida hiyla rang va ziynat bor», - deydi va gʻazalida ham isteʼdodi borligini aytib, quyidagi matlaʼni keltiradi: Burd suyi lab zabonu shuʼla zaddor joni man, Qard zohir lamʼai u otashi pinhoni man. (Lablariga til urib jonimga oʻtlar yoqdi ul, Yoshirin dil oʻtidan olamga uchqun choqdi ul.) Amir Shayx Suhayliy - Alisher Navoniyning doʻstlaridan. Navoiy uning tojik va oʻzbek tillarida yozgan sheʼrlariga yuqori baho beradi: «ashʼori el orasida shuhrat tutti», deydi. Uning «Laylo va Majnun» dostoni borligini aytib, undan Layloning ozib ketganligini chiroyli taʼrif etgan bir baytni keltirardi: Goʻyi zamahash zi hol gashta, Monandan sebi sol tashta. (Iyagi shunday holga tushib qolganki, Goʻyo bir yil turib qolgan olmaga aylangan, Yaʼni ozib qurishib qolgan) Shahobiddin Jomiyning tugʻilgan va vafot etgan yillari haqida aniq maʼlumot yoʻq. Faqat Xondamiming “Makorim ul-axloq” ida Shahobiddin Jomiyning Alisher Navoiy maslahatiga koʻra “Layli va Majnun” va “Xusrav va Shirin” dostonlarini yozgan. Filologiya fanlari doktori Dilnavoz Yusupovanning qoʻllanmasida koʻrsatilishicha bitta dostonga javob yozgan mualliflar quyidagilar: “Mahzan ul-asror” tipida doston yozgan mualliflar: Osafi Hiraviy, Nargisiy, Gʻiyosiddin Sabzavoriy, Fosih Rumiy, Sayyid Qosimiy. “Layli va Majnun” tipida doston yozgan mualliflar: Shayxim Suhayliy, Ali Ohiy, Xoja Imod Loriy, Xoja Xasan Xizrshoh, Zave Qozisi. Demak, xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, XIV-XV asrlarda Hirot adabiy muhitida xamsachilik anʼanasi kuchli boʻlgan, har bir talant egasi ozmi-koʻpmi

darajada elga tanilgan har bir shoir “Xamsa” ga qo‘l urib o‘z iste’dodini sinab ko‘rishga, o‘z mahoratini xalqqa ko‘z-ko‘z qilishga, adiblar orasida shuhrat qozonishga harakat qilgan. Ammo ularning ko‘pchiligi buyuk Nizomiy Ganjaviyning o‘lmas asarlariga nazira qilib yozar ekanlar bu mavzuni yangi mazmun bilan boyitishga ojizlik qildi. Ularning dostonlarini xalq qabul qilmadi. Ko‘pchiligi unutilib ketdi. Bundan ikki buyuk inson - Jomiy bilan Navoiy “Xamsa” si mustasnodir.

Foydalanilgan adabiyotlar.

- 1.”Moziydan sado” –ilmiy-amaliy,ma’naviy-ma’rifiy jurnal.
- 2.”Farg‘ona vodiysida muzey ishi va faoliyati” kitob O‘zbekiston Respublikasi .Madaniy meros agentligi.
- 3.”Moziy soboqlari” – jurnal
- 4.”San’at” jurnali.
- 5.”Guliston”–ijtimoiy-siyosiy,ilmiy-badiiy,madaniy-ma’rifiy jurnal.